

„Wyższa kultura duchowa”

Program i działalność
Polskiego Towarzystwa Teozoficznego
na Śląsku Cieszyńskim
(1919–1931)

Kamila Gęsikowska

„Wyższa kultura duchowa”

**Program i działalność
Polskiego Towarzystwa Teozoficznego
na Śląsku Cieszyńskim
(1919–1931)**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2021

Seria
Historia i Teoria Kultury (2)

Redaktor serii
Anna Gomóła

Recenzent
Zbigniew Pasek

Spis treści

Wstęp	9
1. Teozofia (termin, pojęcie, zjawisko)	37
1.1. Przejawy zainteresowania Wschodem w nowożytnej Europie	69
1.2. <i>Teozofia</i> u progu terminologizacji	84
1.3. Hasło <i>Teozofia</i> w dziewiętnastowiecznych encyklopediach	98
2. Theosophical Society	113
2.1. Historia, struktury, ludzie	113
2.2. Theosophical Society – szkic historyczny	116
3. Powstanie i działalność Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	133
3.1. Lokalne uwarunkowania	133
3.2. Przemiany na Śląsku Cieszyńskim od połowy XIX wieku do I wojny światowej	134
3.3. Przemiany na Śląsku Cieszyńskim od I wojny światowej do 1931 roku	159
4. Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim	175
4.1. Organizacje o charakterze teozoficznym na ziemiach polskich	176
4.2. Powstanie Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	195

4.3. Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim – idee i działalność	206
4.3.1. Statut Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	206
4.3.2. Cele działalności PTT na Śląsku Cieszyńskim	213
4.3.3. Członkostwo w PTT na Śląsku Cieszyńskim	217
4.3.3.1. Osoby związane z PTT na Śląsku Cieszyńskim	228
4.3.3.1.1. Andrzej Podzorski	230
4.3.3.1.2. Andrzej Kajfosz	233
4.3.4. Działalność	241
4.3.4.1. Spotkania, odczyty, dyskusje	241
4.3.4.2. Biblioteka teozoficzna i działalność wydawnicza	249
4.4. „Wyższa kultura duchowa” – program PTT na Śląsku Cieszyńskim	257
4.4.1. „My chcemy walki, lecz nie tej krwawej”. Inspiracje pracami Juliana Ochorowicza	260
4.4.2. Uniwersalny język – uniwersalny system wartości	274
4.4.3. Przeciw okrucieństwu: wegetaryzm	277
4.4.4. Teozofia a „wyższa kultura duchowa”	284
Zakończenie	299
Aneksy	305
Aneks 1. Zestawienia tabelaryczne danych dotyczących PTT na Śląsku Cieszyńskim	305
1.1. Transkrypcja statutu I i II	305
1.2. Zestawienie zadań Theosophical Society z celami statutowymi Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	311
1.3. Zarządy kół przybocznych (1920–1922)	312
1.4. Wykaz tytułów wszystkich tekstów zamieszczonych w „Wyzwoleniu” oraz „Teozofji”	313
Aneks 2. Dokumenty archiwalne dotyczące Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	339
2.1. Wykaz dokumentów archiwalnych dotyczących Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim (ułożone w porządku chronologicznym)	339

2.2. Skany dokumentów archiwalnych dotyczących Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim (ułożone w porządku chronologicznym)	343
Bibliografia	397
1. Teozofia	397
1.1. Konteksty, opracowania ogólne	397
1.2. Słowniki i encyklopedie	404
1.2.1. Opracowania	407
1.3. Publikacje dotyczące Theosophical Society	408
1.4. Publikacje dotyczące Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim	410
1.4.1. Dokumenty archiwalne	410
1.4.1.1. Archiwum Państwowe w Katowicach o. w Cieszynie (w układzie chronologicznym)	410
1.4.1.2. Książnica Cieszyńska	411
1.4.1.3. Muzeum Beskidzkie im. A. Podzorskiego w Wiśle (w układzie chronologicznym)	411
1.4.1.4. Zemský archiv v Opavě (w układzie chronologicznym)	411
1.4.2. Wydawnictwa PTT na Śląsku Cieszyńskim (w układzie chronologicznym)	414
1.4.2.1. Publikacje prasowe (w układzie chronologicznym)	414
1.4.3. Opracowania, konteksty	416
2. Julian Ochorowicz – konteksty	421
3. Opracowania dotyczące Śląska Cieszyńskiego	422
3.1. Historyczne i historycznokulturowe	422
3.2. Ruch narodowy	424
3.2.1. Pamiętniki	425
3.2.2. Materiały archiwalne	425
4. Teoria i antropologia kultury, historia kultury (opracowania).	425
Indeks osobowy	429
Summary	441
Shrnutí	447

Wstęp

Zarówno rozmaite teksty, w których pojawia się słowo „teozofia”, jak i samo zjawisko są dużo starsze niż organizacja znana pod nazwą Theosophical Society. Często też, sięgając w przeszłość, odnajdujemy idee, które pierwotnie za teozofię uważane nie były¹, ale później zyskały miano teozoficznych. Trzeba też zauważyć, że pomimo interesującej i bogatej historii obecnie teozofię kojarzy się najczęściej właśnie z Theosophical Society.

Theosophical Society (TS)² powstało w 1875 roku z inicjatywy Heleny Pietrowny Bławatskiej, Henry’ego Steela Olcotta i Williama Quan

¹ Szczegółowo omawiam ten problem w rozdziale pierwszym.

² Ze względu na częste występowanie w tekście nazw takich jak: Theosophical Society, Polskie Towarzystwo Teozoficzne, Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim, przyjąłam dla każdej z tych organizacji następujące skróty: Theosophical Society – TS, Polskie Towarzystwo Teozoficzne – PTT, Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim – PTT na Śląsku Cieszyńskim. Poszerzonej nazwy Theosophical Society (Adyar) zaczęto używać w czasie, gdy stowarzyszenie Bławatskiej przeniosło się do Indii, a miasto Adyar stało się jego siedzibą (1883). Nazwa ta jest w powszechnym użyciu od momentu wyodrębnienia się amerykańskiej gałęzi Theosophical Society – ta z kolei przyjęła nazwę Theosophical Society (Pasadena). Dlatego też dla działającego w Stanach Zjednoczonych i mającego siedzibę główną w Pasadenie TS przyjmuję skrót TS (Pasadena), a dla Theosophical Society mającego siedzibę główną

Judge'a. W zamierzeniu miało na celu głoszenie idei teozoficznych, ale także studiowanie „odwiecznej prawdy”, która według założycieli stanowiła podstawę wszystkich systemów religijno-filozoficznych:

Ta „boska” wiedza czy też religia Mądrości jest właściwie jedynym w swym rodzaju, najwznioślejszym systemem e t y c z n y m, wyrazem jakiejś prawdy absolutnej, niezależnej od czasu, miejsca i okoliczności ludzkiego życia; jest dana „raz na zawsze” i „raz na zawsze” formułuje przepisy postępowania, ugruntowując je ostatecznie w metafizycznym świecie wartości³.

Tak pojmowana teozofia miała przekładać się na cele, które towarzystwo postawiło przed sobą. Były nimi:

1. Stworzenie załączka uniwersalnego braterstwa ludzi bez różnicy rasy, kasty, koloru skóry, wiary i płci;
2. Prowadzenie studiów porównawczej historii religii, filozofii i nauk przyrodniczych;
3. Badanie niewyjaśnionych sił przyrody oraz mocy ukrytych w człowieku⁴.

Realizacją tych zadań mieli zająć się członkowie TS poprzez wdrożenie określonych działań. Pomimo że towarzystwo przeszło kilka poważnych kryzysów⁵, z czasem jego popularność zaczęła znacząco rosnąć, a głoszone przez nie idee stały się inspiracją dla wielu osób. Często skutkowało to zrzeszaniem się ludzi i zakładaniem nowych stowarzyszeń o charakterze teozoficznym. TS było fenomenem globalnym, który objął zasięgiem wielką liczbę krajów na całym świecie. Z pewnością powodowane było to także dużą swobodą i autonomią, którymi sekcje

w Adyar w Indiach przyjmują skrót TS (Adyar). Dla stowarzyszeń teozoficznych będących ogniwami TS (Adyar) zapisują nazwę „Adyar” w nawiasie obok oficjalnej nazwy organizacji.

³ J. Marzęcki, *Światopoglądowe treści teozofii*, „Prace Instytutu Nauk Ekonomiczno-Społecznych” 1979, z. 23, s. 46.

⁴ T. Doktor, *Towarzystwo Teozoficzne*, „Zeszyty Filozoficzne” 1998, z. 7, s. 82.

⁵ Piszę o tym obszerniej w rozdziale drugim.

narodowe cieszyły się od 1888 roku⁶. Należy jednak podkreślić, że nie wszystkie organizacje powołane do życia dzięki fascynacji ideami teozoficznymi głoszonymi przez TS zostały afiliowane przez organizację-matkę. Nie wszystkie też dążyły do tego⁷.

Polskie stowarzyszenia teozoficzne, swą tradycją sięgające XIX i początków XX wieku⁸, w pełni rozwinęły się w latach 1919–1939. W Polsce międzywojennej działało przede wszystkim Polskie Towarzystwo Teozoficzne (Adyar) z siedzibą główną w Warszawie. Powstało ono w roku 1920 jako Polskie Towarzystwo Teozoficzne, a TS (Adyar) afiliowało je w roku 1923. Dziejami tego stowarzyszenia od lat interesuje się wielu badaczy. Nie była to jednak pierwsza organizacja, która została utworzona pod auspicjami odradzającego się po 123 latach państwa polskiego. W 1919 roku powołano do życia Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim. Było ono pierwszą polską powojenną organizacją nawiązującą do programu Theosophical Society (Adyar). PTT na Śląsku Cieszyńskim założone zostało w okresie gwałtownych przemian politycznych i narastającego konfliktu polsko-czeskiego. W 1920 roku znalazło się po czechosłowackiej stronie granicy, w 1938 roku na krótko powróciło na ziemie polskie, by po perturbacjach II wojny światowej wrócić w granice odrodzonej Czechosłowacji; ostatecznie przetrwało do 1951 roku. Towarzystwo, choć nawiązywało do programu TS (Adyar) i posługiwało się długi czas pieczęcią wzorowaną na jego pieczęci, nigdy nie stało się oficjalną sekcją. Dzieje tej organizacji są interesującym fenomenem – badacz kultury może zadać sobie pytanie o to, co „pragmatycznych” Cieszyniaków skłoniło do zainteresowania się teozofią. W jaki sposób idee teozoficzne zostały zaadaptowane do potrzeb lokalnej cie-

⁶ Zob. T. Doktor, *Towarzystwo Teozoficzne...*, s. 82.

⁷ W książce wielokrotnie nawiązuję do kwestii zależności między TS (Adyar) a PTT na Śląsku Cieszyńskim, zarówno w kontekście struktury organizacji, jak i uznawanych, deklarowanych i realizowanych wartości. Strukturalnie PTT na Śląsku Cieszyńskim nie było filią TS (Adyar), lecz odrębną, autonomiczną jednostką, choć jej członkowie nawiązywali do idei i do statutu TS (Adyar).

⁸ Pisze o tym szerzej Ludwik Hass: *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 77–89.

szczyńskiej wspólnoty? By odpowiedzieć na to pytanie, należy najpierw zapoznać się z zawiłą historią Śląska Cieszyńskiego, a także zgłębić problem historii teozofii.

Kwestia genezy i działalności TS była dotąd poruszana na gruncie np. filozofii, religioznawstwa, historii idei, socjologii, literaturoznawstwa – doczekała się również wielu wyczerpujących opracowań. Fenomen towarzystwa był szeroko dyskutowany przez uczonych wywodzących się z różnych tradycji badawczych, zarówno w trakcie największej aktywności stowarzyszenia (koniec XIX wieku, początek wieku XX do 1939 roku), jak i w okresie późniejszym, po roku 1945. Od końca XIX wieku zaszły istotne zmiany w traktowaniu teozofii jako problemu naukowego. Znaczący wpływ na to miały pojawienie się i działalność Theosophical Society. Od tego czasu teozofię rozpatrywano jako ideę, ale także wiązano z powstawaniem określonych organizacji. Tak zorientowane badania prowadzone były dotychczas przede wszystkim przez religioznawców. Współcześnie teozofia jest analizowana przede wszystkim z perspektywy religioznawczej, wpisana w dyskurs akademicki dotyczący nauki i religii, oraz interpretowana m.in. w pracach: Joscelyna Godwina, Antoine'a Faivre'a, czy Olava Hammera.

Problem teozofii jest obecnie związany przede wszystkim z akademickimi próbami definiowania i opisywania zjawiska opatrzonego terminem *ezoteryzm*. Teozofia stanowi w tym ujęciu część większego systemu, który określa się na gruncie akademickim mianem zachodniego ezoteryzmu, pojmowanego jako zwarta formacja ideowa, zakorzeniona ściśle w zachodnim kontekście historycznym⁹. Prace z tego zakresu pojawiały się regularnie od lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

⁹ Trudno jednak jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie o to, co badacze tego nurtu rozumieją przez „Zachód”, zachodni ezoteryzm jest bowiem stawiany w opozycji do ezoteryzmu wschodniego, tj. pochodzącego z terenów Dalekiego Wschodu i Indii. Mgliste i niedoprecyzowane granice pomiędzy tymi pojęciami wynikają m.in. z poszukiwania określonego zestawu cech konstytutywnych, którymi ezoteryzm zachodni miałby się wyróżniać. Teorie te cechuje dość silne zakorzenienie w wyobrażeniu Europy i europejskości, które w dużym stopniu odpowiada jeszcze m.in. wzorcom osiemnastowiecznym (por. np. koncepcję granic, zasięgu oraz znaczenia Europy w: P. Chaunu, *Cywilizacja wieku*

Na temat TS powstało dotąd wiele publikacji, z których część można uznać za opracowania naukowe problemu, część zaś jedynie za źródła, niekiedy zdecydowanie przyczynkarskie. Wśród materiałów odnajdziemy również wypowiedzi krytyczne, nie mają one jednak charakteru naukowego. Joscelyn Godwin napisał duże opracowanie dotyczące TS pt. *Theosophical Enlightenment* (1994). Ważnym, choć niebezpośrednio odnoszącym się do problemu TS dziełem jest *Theosophy, Imagination, Tradition. Studies in Western Esotericism* Antoine'a Faivre'a (2000). W roku 2013 ukazał się *Handbook of Theosophical Current* pod redakcją Olava Hammera i Mikaela Rothsteina, będący zbiorem artykułów poświęconych towarzystwu od jego powstania po czasy współczesne. Istotne rozważania na temat TS zawarł Olav Hammer w pracy *Claiming Knowledge. Strategies of Epistemology from Theosophy to the New Age* (2004). Duży rozdział poświęcił TS również Nicholas Goodrick-Clarke w *The Western Esoteric Traditions. A Historical Introduction* (2008). Cenne powiązania historii jogi z TS przedstawiła Elizabeth De Michelis w *A History of Modern Yoga. Patañjali and Western Esotericism* (2004). Osobno warto wspomnieć o czasopiśmie naukowym „Theosophical History”, ukazującym się od roku 1985 do dziś, w którym publikowane są liczne artykuły poświęcone historii teozofii.

Badania podejmowane przez osoby wywodzące się z takich ośrodków, jak paryska Sorbona (Faivre) czy Uniwersytet Amsterdamski (Wouter Jacobus Hanegraaff), miały na celu stworzenie terminologii pozwalającej opracować nowy profil studiów nad zjawiskami związanymi z szeroko pojętą ezoteryką i okultyzmem. Termin *ezoteryka* odrzucono

Oświecenia, tłum. E. Bąkowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989), ale jednocześnie wydaje się dość mocno nawiązywać do idei kultury Zachodu, porównywalnego z użyciem tego pojęcia przez Edwarda T. Halla (tj. krąg kulturowy Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych i Kanady, por. E.T. Hall, *Poza kulturą*, tłum. E. Goździak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984). Przecistawiany ezoteryzmowi zachodniemu ezoteryzm wschodni wydaje się natomiast często tworem odpowiadającym europejskim orientalistycznym wyobrażeniom o Wschodzie (w rozumieniu orientalizmu obciążonym znaczeniami, jakie przyjął E. Said w swojej pracy: *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2005).

jako zbyt obciążony historycznie i etymologicznie, wprowadzono natomiast terminy *ezoteryzm* oraz *zachodni ezoteryzm* (pierwszy będący terminem szerszym, drugi – węższym). Teozofia z perspektywy religioznawczej jest badana przede wszystkim w obrębie koncepcji zachodniego ezoteryzmu. Propozycja przedstawiona przez Faivre'a budziła często sprzeciw, choć zaproponowane przez niego terminy zostały w pełni zaadaptowane przez wielu naukowców zachodnioeuropejskich i polskich (m.in. *western esotericism*). Część badaczy natomiast przyjęła terminologię Faivre'a, odchodząc jednak od jego sposobu definiowania i wykorzystując odmienne metody.

Krytykę taką przeprowadził m.in. Hanegraaff. Podkreślił, że nie jest możliwe badanie tradycji ezoteryzmu poprzez wyznaczenie pewnego niezmiennego modelu, który z biegiem czasu staje się jedynie „przeżytkiem” (*survival*)¹⁰ przeszłości¹¹, co było dość charakterystyczne dla koncepcji Faivre'a. W swoim pierwszym głośnym artykule, *Empirical Method in the Study of Esotericism* (1995), Hanegraaff przedstawił własną propozycję metody badawczej, określając ją mianem empirycznej¹². Punkt ciężkości badań przeniósł na dynamikę zmian intelektualnych, nie akcentując różnic pomiędzy wielkimi i pomniejszymi myślicielami. Zaważalnym problemem dla badacza było również rozróżnienie poziomu emiczności i etyczności. Hanegraaff terminy *emic* i *etic* (po raz pierwszy zdefiniowane w pracach Kennetha Lee Pike'a, a mające początek w słowach *phonemics* i *phonetics*¹³) rozumiał w specyficzny sposób, tj. emicz-

¹⁰ Hanegraaff nawiązuje zdecydowanie do terminu „przeżytek” w znaczeniu przedstawionym przez Edwarda Tylora.

¹¹ Zob. W.J. Hanegraaff, *Western Esotericism. A Guide for the Perplexed*, Bloomsbury, London 2013, s. 8–9.

¹² Holenderski badacz odwołał się w koncepcji *unit-ideas* Arthura Onckena Lovejoya, akcentując jednak nie badanie historii idei poprzez *unit-ideas*, filozofię elementów (*doctrine of elements*), ale raczej filozofię wpływów (*doctrine of forces*). Zob. W.J. Hanegraaff, *Empirical Method in the Study of Esotericism, "Method & Theory in the Study of Religion"* 1995, vol. 7/2, s. 107–108.

¹³ Marvin Harris, opisując problem terminów *emic/etic*, zauważył, że w kontekście lingwistycznym fonemiczne jest to, co ukryte, co użytkownicy danego języka mają „we wnętrzu swoich umysłów i czego używają dla zidentyfikowania istotnych wyrażań w swoim języku”, fonetyczne zaś oparte jest na taksonomii

ne miało być to, co pochodzi z wnętrza danej organizacji, etyczną zaś perspektywa badacza, a szerzej – nauki¹⁴. Należy jednak zauważyć, że Hanegraaff, powołując się na badania Pike'a i Marvin'a Harrisa (antropologa, twórcy szkoły materializmu kulturowego), błędnie, a przynajmniej dość powierzchownie, zinterpretował koncepcję *emic/etic*. Dla Harrisa:

Z powodów, które zostaną przedstawione za chwilę, operacje prawidłowe dla odkrywania wzorów, z uwzględnieniem tego, co dzieje się w ludzkich umysłach, stały się znane pod nazwą operacji „emicznych”, natomiast te, które są odpowiednie dla odkrywania wzorów w zachowaniach, upowszechniły się pod nazwą operacji „etycznych”¹⁵.

Harris postulował w swoich badaniach wyraźne rozdzielanie tych terminów, ale wskazywał na szereg zależności, które sprawiają, że perspektywy te nie stanowią nieruchomej i nieodwracalnej konfiguracji, powstającej pomiędzy etycznym spojrzeniem badacza i emicznym spojrzeniem informatora¹⁶. Metoda empiryczna przyjęta przez Hanegraaffa zakładała natomiast programowy, całkowity brak odniesienia do emicznych kategorii przez badaczy – stąd dla autora *Empirical Method...*

ciał i części ciała używanych w procesie wyrażania się. W ten sposób, jak pisał Harris, teoria Pike'a, zakorzeniona w lingwistyce strukturalnej, miała pomóc w odnalezieniu emicznych elementów zachowań językowych (takich jak fonemy, morfemy) dla zidentyfikowania elementów emicznych (behawioremów) w nurcie behawioryalnym (*behavior stream*). W takim rozumieniu elementy etyczne są jedynie środkami, które pozwalają początkowo na wejście w obszary emiczne języka. Zob. M. Harris, *History and Significance of the Emic/Etic Distinction*, "Annual Review of Anthropology" 1976, vol. 5, s. 331–332.

¹⁴ Zob. W.J. Hanegraaff, *Empirical Method...*, s. 104.

¹⁵ M. Harris, *History and Significance...*, s. 330. Wszystkie tłumaczenia na polski są wykonane przeze mnie, chyba że zaznaczono inaczej.

¹⁶ Harris, odwołując się do antropologicznej praktyki terenowej, zauważał konieczność wyraźnego oddzielenia od siebie kategorii emicznych i etycznych, jednak wskazywał na możliwość ich realizacji na wielu płaszczyznach. Np. kategorie pokrewieństwa zaproponowane przez Alfreda Kroebera uznał Harris za emiczne, były bowiem zbudowane na podstawie emicznych informacji. Podobnie informatorzy mogą posługiwać się zarówno kategoriami emicznymi, jak i kategoriami etycznymi. Por. tamże.

emiczne jest równe nieempirycznemu. Ja natomiast, adaptując terminy *emic/etic*, sięgać będę do koncepcji zaprezentowanej przez Harrisa. Rozumienie przedstawione przez Hanegraaffa zostało jednak przyjęte przez wielu badaczy z kręgu religioznawstwa.

Ostatnim istotnym autorem, którego chciałabym przywołać, jest Olav Hammer. Odnosząc się do propozycji Faivre'a i Hanegraaffa, zauważył, że stworzone przez nich koncepcje oparte są głównie na specyficznej zależności pomiędzy terminami *ezoteryzm* i *okultyzm*. Koncepcja Faivre'a zakłada, że ezoteryzm jest terminem szerszym, okultyzm zaś węższym, funkcjonującym jako określenie dla specyficznych przejawów ezoteryzmu. Hanegraaff z kolei uważa, że okultyzm tworzą rozwinięte po XVIII wieku formy ezoteryzmu (tj. te powstałe pod wpływem sekularyzmu i racjonalizmu). Hammer natomiast rozpatruje powstanie m.in. teozofii raczej w ramach ruchów New Age. Poświęcił zagadnieniu teozofii, a w szczególności Theosophical Society, osobną pracę – *Claiming Knowledge. Strategies of Epistemology from Theosophy to the New Age* (2004), był także współredaktorem i autorem w *Handbook of Theosophical Current* (2013). Hammer w swoich badaniach nawiązuje do terminologii wytworzonej na gruncie nauk o kulturze, posługuje się nią jednak głównie w kontekście ustaleń postmodernistów. W pracy *Claiming Knowledge...* badacz rozważa problem nowoczesnej tradycji ezoterycznej, gdzie nowoczesność jest rozumiana (z perspektywy socjologicznej, nie historycznej) jako wywodząca się z oświecenia i jego konsekwencji. Przedstawiana w takim rozumieniu tradycja ezoteryczna jest fragmentaryczna i podlega coraz silniejszemu rozproszeniu w różnych odłamach ruchu New Age. Dla opisu doktryn ezoterycznych badacz wykorzystał m.in. termin *bricolage*, wprowadzony przez Claude'a Lévi-Straussa¹⁷, po-

¹⁷ Claude Lévi-Strauss definiował *bricolage* w następujący sposób: „Prze-trwała zresztą wśród nas pewna forma aktywności pozwalająca dość dobrze uchwycić na gruncie techniki, czym – w dziedzinie teorii – może być wiedza, którą chętniej określiłbym mianem »pierwotnej« niż prymitywnej. Jest to forma aktywności pospolicie nazywana w języku francuskim *bricolage*. [...] Dzisiaj ktoś uprawiający *bricolage* to człowiek, który używa własnych rąk, posługując się środkami zastępczymi w porównaniu ze środkami zawodowców. Otóż cechą myślenia mitycznego jest wypowiedanie się za pomocą niejednorodnego re-

sługując się nim raczej z perspektywy postmodernistycznego studium tekstu niż zgodnie z założeniami wspomnianego antropologa¹⁸. W wyniku tego opisywane aspekty tradycji ezoterycznej wydają się tworzyć zbiór, w którym zaadaptowane elementy zyskują nowe funkcje i znaczenia, bez próby wykazania, dlaczego określone elementy zostały przejęte. Pojęcie kontekstu kulturowego w rozważaniach Hammera pojawia się jedynie w odniesieniu do osób, które objaśniają, jak elementy przejęte z innych kultur powinny być rozumiane. Propozycja ta wiąże się także z odwołaniami do teorii organizacji Maxa Webera, czy ściślej – jego teorii grupy korporacyjnej (org. *Verband*), tj. „takiej relacji społecznej, która jest albo zamknięta, albo ogranicza napływ obcych poprzez normy”¹⁹.

Wykorzystanie teorii Webera w stosunku do opisywanego zjawiska zachodniego ezoteryzmu w dość wyraźny sposób podkreśliło rolę zarządów tych towarzystw oraz różnicę hierarchiczną pomiędzy nimi a zwykłymi członkami²⁰. Takie podejście nie pozwala jednak, na podstawie analizy instytucji, zadać pytania o to, jak stawiane przez nią cele mają się do jej programu, realizowanych przez nią działań, ani o rezultat tych działań. Badacze religii zajmujący się problemem TS badają działania i drogę życiową prominentnych członków, interesują się przede wszystkim tekstami, które stowarzyszenie wprowadzało w obieg zachodni,

pertuaru – choć rozległego, to mimo wszystko ograniczonego; musi ono jednak korzystać z niego, niezależnie od wyznaczonego sobie celu, nie rozporządza bowiem niczym innym. W ten sposób myślenie magiczne jawi się jako rodzaj intelektualnego *bricolage*, co wyjaśnia obserwowane między nimi zależności”. C. Lévi-Strauss, *Myśl nieoswojona*, tłum. A. Zajączkowski, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001, s. 31–32.

¹⁸ Zob. O. Hammer, *Claiming Knowledge. Strategies of Epistemology from Theosophy to the New Age*, Brill, Leiden–Boston 2004, s. 8.

¹⁹ M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, transl. A.M. Henderson, T. Parsons, William Hodge and the Company Limited, London–Edinburgh–Glasgow 1947, s. 133. Za kluczową dla powstania grupy korporacyjnej uznaje się obecność osoby kierującej nią (*chief*, org. *Leiter*) oraz osób administrujących, podejmujących regularnie określone działania i tworzących obdarzoną autorytetem kadrę sprawującą władzę (*governing authority*, org. *Regierungsgewalt*). Por. tamże.

²⁰ Zob. tamże.

próbują opisać sposoby legitymizacji źródeł wiedzy TS. Nie odnoszą się natomiast do kontekstu społeczno-kulturowego, w którym działało towarzystwo jako całość oraz wszystkie jego filie i oddziały. W związku z tym nie próbują pokazać specyfiki poszczególnych grup. Skupiają się jedynie na tym, co głósili najbardziej znani teozofowie.

Podobny kierunek przyjęto w polskich badaniach – nadal są one przede wszystkim domeną religioznawców. Obecnie ruchy teozoficzne analizuje się przede wszystkim w kontekście koncepcji zachodniego ezoteryzmu wypracowanej przez Antoine'a Faivre'a²¹. Badania nad teozofią polską prowadzone były m.in. w ramach projektu grantowego „Kultura polska wobec zachodniej filozofii ezoterycznej w latach 1890–1939”, realizowanego przez uczonych z Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie oraz Uniwersytetu Warszawskiego. Zwieńczenie ich prac stanowi pięciotomowa seria *Polskie Tradycje Ezoteryczne 1890–1939. Teozofii i antropozofii poświęcono tom pierwszy, częściowo tom drugi (Formacje, ludzie, idee)* oraz tom czwarty, w którym zamieszczono wybór dokumentów źródłowych. O doktrynie TS pisał wcześniej Józef Marzęcki w artykule *Światopoglądowe treści teozofii*, który ukazał się w zeszycie 23 „Prac Instytutu Nauk Ekonomiczno-Społecznych” z 1979 roku. O teozofii polskiej wspominał także często Ludwik Hass w monografii poświęconej polskiemu wolnomularstwu: *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku* (1982). Częściowo historię PTT (Adyar) z siedzibą w Warszawie opisał Tadeusz Doktor, do którego artykułu *Towarzystwo Teozoficzne*, pomieszczonego w zeszycie 7 „Zeszytów Filozoficznych” z 1998 roku, będę nawiązywać. Informacje na temat polskiej teozofii odnajdziemy też w pracach Daniela Bargiełowskiego, takich jak monografia *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Generał broni, teozof, wolnomularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego* (t. 1, 2000) czy artykuł *Wakacje teozofów* opublikowany w numerze 87 periodyku „Karta” z 2016 roku. Historią polskiej teozofii zajmowała się również Izabela Trzczińska

²¹ Omawiam tę perspektywę badawczą w sposób obszerny w pierwszym rozdziale.

w artykule „*Staję się rodzajem mitu*”. *Teozoficzne wątki w biografii Wandy Dynowskiej*²².

Należy jednak zauważyć, że pomimo szerokiego omówienia różnych aspektów funkcjonowania Polskiego Towarzystwa Teozoficznego historia i działalność Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim nie doczekały się dotąd szerszego opracowania. Pojawiają się one jako przedmiot opisu w niewielkiej liczbie prac – żadna z nich nie jest też wyczerpująca. Złożyło się na to wiele czynników. Stowarzyszenie po roku 1920 pozostawało organizacją polską, działało jednak na terenie Czechosłowacji. Dużo lepiej zbadana została tematyka ruchów spirytystycznych, zarówno po czeskiej, jak i po polskiej stronie granicy.

Dotychczas intensywniejsze badania nad specyfiką PTT na Śląsku Cieszyńskim przeprowadził jedynie Józef Szymeczek. Wspomina również krótko o tej organizacji Trzczińska, powołując się na badania Hassa²³. Sam Hass pisze o „śląskich ezoterykach”, podając zresztą błędne dane dotyczące czasopisma „Odrodzenie”²⁴. Na temat PTT na Śląsku Cieszyńskim wzmianki zamieszcza Zbigniew Pasek w pracy poświęconej życiu religijnemu Śląska Cieszyńskiego²⁵. O śląskim PTT pisze także krótko Karolina Hess²⁶. Informacje na temat towarzystwa pojawiają się w pracy Jolanty Zych dotyczącej spirytyzmu polskiego w okresie międzywojennym²⁷. O ruchach spirytystycznych, tak jak o teozofii, pisze się w kontekście życia religijnego na Śląsku Cieszyńskim, a teozofia uzna-

²² I. Trzczińska, „*Staję się rodzajem mitu*”. *Teozoficzne wątki w biografii Wandy Dynowskiej*, w: *Studia ezoteryczne. Wątki polskie*, red. I. Trzczińska, A. Świerżowska, K.M. Hess, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.

²³ Zob. tamże, s. 169.

²⁴ Zob. L. Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość...*, s. 324, 238.

²⁵ Z. Pasek, *Spirytyzm i ruch rozwoju duchowego*, w: R. Czyż, Z. Pasek, *Kościoty i wspólnoty religijne Wisły*, Galeria „Na Gojach”, Wisła 2008, s. 39–55.

²⁶ K.M. Hess, *The Beginnings of Theosophy in Poland: From Early Visions to the Polish Theosophical Society*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2015, nr 1, s. 67–69.

²⁷ Zob. J. Zych, *Rzecz o duchach w Drugiej Rzeczypospolitej czyli przewodnik po ruchu spirytystycznym oparty na rzetelnych źródłach*, NW Publications, Kraków 1999, s. 45, 75. Wzmianki o towarzystwie pojawiają się często w opisach dotyczących ruchów spirytystycznych.

wana jest przez badaczy za formę religijności. Najwcześniejsze drobne informacje dotyczące cieszyńskich teozofów można odnaleźć w dwóch fragmentach pracy Ludwika Hassa *Ambicje, rachuby, rzeczywistość...*. W jednym z nich, poświęconym czeskiemu ruchowi spirytystycznemu, autor pisze: „Na pograniczu śląskim utrzymywali spirytualiści czescy ożywione stosunki z polskimi. Wydawane po stronie polskiej czasopisma śląskich ezoteryków »Teozofia« (Nydek), »Wyzwolenie« (Wiśla) i »Odrodzenie« (Cieszyn-Katowice) były rozprowadzane także na terenie Czech”²⁸. W innym fragmencie czytamy:

Z organizacji szerokiego wolnomularstwa najszybciej i najszerzej rozwinęła się teozoficzna. Jej ruchliwy ośrodek na Śląsku Cieszyńskim wydawał od 1919 r. czasopismo „Odrodzenie”. Utrzymywał też kontakty ze środowiskiem polskiego nieregularnego wolnomularstwa i teozofów w USA, które od 1923 r. wydawało periodyk „Wolna Myśl”. [...] Różokrzyżowcy przejęli w 1921 r. od teozofów miesięcznik „Odrodzenie”, który przenieśli do Katowic²⁹.

Informacje podawane przez Hassa są dokładne, ale mimo to niekiedy mylące, należy bowiem pamiętać o tym, że Nydek, w którym mieściła się redakcja „Teozofji”, znajdował się po 1920 roku po czechosłowackiej stronie granicy. „Wyzwolenie”, choć redagowane w Wiśle, było organem Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim, którego główna siedziba znajdowała się w Nydku. „Odrodzenie” to czasopismo redagowane przez Józefa Chobota i wydawane w Polsce (najpierw w polskim Cieszynie, potem w Katowicach). Sama nazwa „Polskie Towarzystwo Teozoficzne na Śląsku Cieszyńskim” nie pojawia się w pracy Hassa.

O teozofii na Śląsku Cieszyńskim wspomniano również w książce *Kościół i wspólnoty religijne Wisły* autorstwa Renaty Czyż i Zbigniewa Paska. Pasek pisze:

²⁸ L. Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość...*, s. 224.

²⁹ Tamże, s. 238.

Szczególnie prężnie ruch spirytystyczny rozwijał się w dwudziestolecie międzywojennym. W latach 1918–1920, kiedy Śląsk Cieszyński był całością, Andrzej Kajfosz, prezes polskiego Towarzystwa Teozoficznego w Nydku, zainicjował wydawanie pierwszego pisma z nurtu alternatywnej duchowości pt. „Wyzwolenie”, które ukazywało się od maja 1919 roku. Do pierwszego numeru pisma artykuły napisali dwaj mieszkańcy Wisły, A. Podzorski i J. Chobot. Po podziale Śląska w 1920 roku siedzibę redakcji przeniesiono do Nydka, a tytuł zmieniono na „Teozofia” (dość nieregularnie ukazywała się pod tym tytułem do 1931 roku)³⁰.

Ten krótki fragment zawiera kilka pomyłek i nieścisłości. Wskazuje na Śląsk Cieszyński jako całość w latach 1918–1920, podczas gdy – jak wcześniej wspomniałam – był to okres dla tego obszaru najbardziej newralgiczny. Następowały wtedy zmiany przebiegu granic i panowała napięta sytuacja polityczna – walki toczono nawet po zakończeniu wojny siedmiodniowej. Położenie przyszłych członków Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim, znajdującym się w Zagłębiu Ostrawsko-Karwińskim (będącym w strefie polskiej tylko od 5 listopada 1918 roku do wybuchu wojny siedmiodniowej; po tej wojnie znajdującym się w strefie czeskiej), nie może być postrzegane w ten sam sposób, co sytuacja mieszkańców Wisły, żyjących przez cały czas w strefie polskiej (należy pamiętać, że ofensywa wojsk czeskich zatrzymała się na linii Wisły i została odparta z Żywiecczyny). Kontakty Józefa Chobota z towarzystwem, a także z Andrzejem Podzorskim, który nie tylko pisał do „Wyzwolenia” artykuły, jak zauważył Pasek, ale był również jego redaktorem naczelnym, były utrzymywane i podtrzymywane w chwili dramatycznych starć o przynależność terytorialną Śląska Cieszyńskiego. Wynika też z przytoczonego fragmentu, że ruch teozoficzny był jednym z odłamów ruchów spirytystycznych, co jest interpretacją błędną – członkowie Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim często wywodzili się ze struktur ruchu spiry-

³⁰ Z. Pasek, *Spirytyzm i ruch rozwoju...*, s. 45.

tystycznego, ale występowali przeciwko wielu jego postulatom³¹. Pasek dopuścił się nieściśłości, pisząc o kwestii tzw. Zaolzia przed rokiem 1920 – wtedy termin ten po prostu nie istniał³². Zawężanie problemu teozofii i Polskiego Towarzystwa Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim do „ruchu duchowego” czy też szerzej – do formy religijności, przy równoczesnym odcinaniu go od zawilej sytuacji historycznej, skutkuje niebezpiecznymi uproszczeniami, a może i przekłamaniami.

Karolina Hess, zajmując się początkami polskich ruchów teozoficznych, poświęca niewielki fragment swego artykułu działaniom PTT na Śląsku Cieszyńskim. Wskazuje na specyficzne kulturowe uwarunkowania, które doprowadziły m.in. do powstania towarzystwa. Zauważa, że ze względu na „pluralizm”, zarówno religijny, jak i filozoficzny, charakteryzujący Śląsk Cieszyński, obszar ten stał się swoistą „niszą” dla „idei ezoterycznych”: „Wśród osób znanych z angażowania się w działalność tego typu byli: Andrzej Kajfosz, Józef Chobot, Agnieszka i Jerzy Pilchowie³³, Andrzej Podzorski, Jan Hadyňa oraz Julian Ochorowicz”³⁴. Dokonane przez autorkę zestawienie budzi wątpliwości. Kajfosa, Chobota, Pilchów oraz Hadynę w istocie łączyły pewne zależności strukturalno-organizacyjne i nawiązywane kontakty, postać Podzorskiego jednak dużo trudniej wpisać w ten ciąg pomimo jego niekłamanej sympatii dla idei reprezentowanych przez np. PTT na Śląsku Cieszyńskim oraz angażowania się w działalność tego ruchu. Natomiast zupełnie nietrafne wydaje się umieszczenie w tym wyliczeniu Juliana Ochorowicza. Po-

³¹ Zob. np. A. Podzorski, *Spirytyzm na Śląsku*, „Wyzwolenie” 1919, r. 1, nr 2, s. 7–10. Czasopismo „Wyzwolenie” wychodziło w latach 1919–1920 (wtedy ukazało się 12 numerów – w tym dwa podwójne oznaczone w następujący sposób: 9/10, 11/12 – składających się na pierwszy rocznik), a jego kontynuacją była „Teozofja”, której w latach 1920–1922 ukazało się 12 numerów (w tym trzy podwójne oznaczone w następujący sposób: 3/4, 6/7, 10/11) oznaczonych jako rocznik drugi. Trzeci rocznik ukazał się w latach 1923–1931, wydano 12 numerów, w tym dwa potrójne oznaczone w następujący sposób: 1–3 i 6/8, oraz trzy podwójne: 4/5, 9/10, 11/12. Dokładne informacje na ten zob. Aneks 1.4.

³² Zob. Z. Pasek, *Spirytyzm i ruch rozwoju...*, s. 45.

³³ Należy w tym miejscu zauważyć, że imię męża Agni Pilch to Jan, nie „Jerzy”.

³⁴ K.M. Hess, *The Beginnings of Theosophy in Poland...*, s. 68.

traktowanie reprezentowanych przez niego idei jako „ezoterycznych” może skutkować daleko idącymi uproszczeniami, zacierającymi granice pomiędzy przemyśleniami uznanego w skali europejskiej badacza, posiadającego gruntowne przygotowanie uniwersyteckie i posługującego się empirycznymi metodami w przeprowadzanych przez siebie eksperymentach mediumicznych, a przekonaniami reprezentowanymi przez członków ruchu spirytystycznego. Hess nawiązuje przede wszystkim do wiślańskiego ośrodka spirytystów, wzmiankuje jednak krótko o tym, że pierwsze instytucjonalne działania były związane z teozofią i powstaniem PTT na Śląsku Cieszyńskim, oraz wymienia „Wyzwolenie” jako pierwsze wydawane czasopismo³⁵. Przedstawione informacje autorka stara się wpisać w pewien kontekst geograficzno-historyczny, całość jest jednak potraktowana dość schematycznie.

Najobszerniej charakteryzuje PTT na Śląsku Cieszyńskim Józef Szymeczek. W artykule *Życie religijne*³⁶ przytacza m.in. główne cele towarzystwa (na podstawie statutu) oraz informacje dotyczące liczby kół i członków. Uznaje również teozofię za reakcję na dominację spirytyzmu na Śląsku Cieszyńskim. Dla niego teozofia także jest ruchem religijnym. We wcześniejszej publikacji, pt. *Towarzystwo Teozoficzne*, Szymeczek przedstawił działalność osób związanych z PTT na Śląsku Cieszyńskim po roku 1946, gdy doszło do jego oficjalnego rozwiązania. Ważne jest też to, że autor skupił się na strukturach i historii stowarzyszenia, co stanowi nieocenione źródło informacji dla niniejszej pracy³⁷. Poświęcił również osobne opracowania Andrzejowi Kajfoszowi, jego poglądom oraz dziejom towarzystwa po roku 1931.

Nie znajdziemy właściwie informacji na temat teozofów z obszaru ziemi cieszyńskiej w innych publikacjach. Zainteresowaniem badaczy w pewnym stopniu cieszy się działalność Józefa Chobota (wydawcy

³⁵ Zob. tamże, s. 67–69.

³⁶ J. Szymeczek, *Życie religijne*, w: *Śląsk Cieszyński w latach 1918–1945*, tłum. A. Rusnok, red. K. Nowak, Starostwo Powiatowe w Cieszynie, Cieszyn 2015, s. 408.

³⁷ Zob. J. Szymeczek, *Towarzystwo Teozoficzne*, „Biuletyn Ośrodka Dokumentacyjnego Kongresu Polaków w Republice Czeskiej” 1995, nr 2, s. 26–35.

Książnicy Wiedzy Duchowej³⁸ oraz redaktora „Odrodzenia”) czy Jana Hadyny (redaktora „Hejnału” i „Lotosu”, powiązanego ze słynną wówczas w Polsce „jasnowidzącą z Wisły” – Agnieszką Pilchową³⁹). Rzadko także pojawiają się w publikacjach nawiązania do czeskiego ruchu teozoficznego, obecnego i rozwijającego się zarówno na terenie Śląska Cieszyńskiego, jak i w całej Czechosłowacji. PTT na Śląsku Cieszyńskim wyraźnie ideowo nawiązywało do organizacji polskich, jednak specyficzny kontekst kulturowo-historyczny, w którym powstało, nie pozwalała na pominięcie kwestii związanej z koegzystującymi z towarzystwem Andrzeja Kajfosa organizacjami czeskimi. Przedstawiane przeze mnie rozważania dotyczące określonej grupy polskich teozofów są m.in. próbą przynajmniej częściowego zarysowania brakujących danych kontekstualnych i scalenia ich w bardziej czytelny obraz. Opracowując problematykę związaną z towarzystwem, sięgnęłam przede wszystkim do narzędzi, które oferują nauki o kulturze.

Już w XIX wieku można było dostrzec początki refleksji nad współczesnymi formami okultyzmu czy też ezoteryzmu w formującej się właśnie wówczas antropologii. Tego typu rozważania wprowadził do swoich badań m.in. Edward Burnett Tylor, który w monumentalnej pracy *Primitive Culture...*⁴⁰ zawarł uwagi dotyczące m.in. ówczesnego spirytyzmu.

³⁸ Seria wydawnicza, w której ukazywały się prace oryginalne i tłumaczenia dotyczące szeroko rozumianej ezoteryki i okultyzmu.

³⁹ Wspomnieniom Agnieszki Pilchowej poświęciłam artykuł oraz referat: K. Gęsikowska, *Doświadczenie postrzegania pozazmysłowego – przypadek Agni Pilch*, w: *Zanikanie i istnienie niepełne. W labiryntach romantycznej i współczesnej podmiotowości*, red. P. Paszek, L. Zwierzyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, s. 129–144; K. Gęsikowska, “Biographies Based upon Materials Provided by the Subject. Opowieść o życiu Agni Pilch”, referat wygłoszony 3 czerwca 2016 r. na Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Między słowami. Egodokumenty w perspektywie kulturowej” (2–3 czerwca 2016 r. w Toruniu), organizatorzy: Zakład Folklorystyki i Literatury Popularnej (Katedra Kulturoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika), Koło Naukowe Folklorystów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

⁴⁰ E.B. Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, vol. 1–2, John Murray, Albemarle Str., London 1871. Przekład polski: Tenże, *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofji, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, tłum. Z.A. Kower-

Antropologia przez długi czas zajmowała się jednak przede wszystkim namysłem nad kulturami pozaeuropejskimi oraz ich opisywaniem, a nawet badaniem na podstawie wówczas obowiązujących metod. Bez wątpienia można wskazać – zarówno w XIX wieku, jak i w czasach późniejszych – nie tylko wiele wzmianek, ale i szerszych opracowań dotyczących magii oraz rytuałów magicznych. Badaczy zajmował także problem „umysłowości pierwotnej” czy – zgodnie z koncepcją autora *Fonctions mentales dans les sociétés inférieures*⁴¹ – „umysłowości prelogicznej” w kulturach prostych (nazywanych wtedy pierwotnymi).

Zagadnienia związane z magią i religią oraz ich miejscem w kulturze (rozumianej atrybutywnie i dystrybutywnie) pojawiały się również w pracach m.in. takich uczonych (a jednocześnie pionierów badań terenowych), jak Lewis Henry Morgan, znany przedstawiciel klasycznego ewolucjonizmu i jednocześnie autor niedawno przełożonego na język polski dzieła *The League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois*⁴². Niezwykle istotne były one też dla przedstawicieli funkcjonalizmu: Bronisława Malinowskiego i Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna, oraz badaczy ze szkoły kultury i osobowości (m.in. Ruth Benedict i Margareth Mead). Nie sposób pominąć także rozważań Claude’a Lévi-Straussa w *La Pensée sauvage*⁴³. O europejskich korzeniach magii, okultyzmu czy ezoteryzmu w Europie i Stanach Zjednoczonych pisał natomiast amerykański antropolog i astronom Anthony Aveni⁴⁴.

ska, wstęp J. Karłowicz, t. 1, Wydawnictwo „Głosu”, Warszawa 1896; t. 2, Druk. F. Csernáka, Warszawa 1898.

⁴¹ L. Lévy-Bruhl, *Fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Les Presses universitaires de France, Paris 1910. Przekład polski: Tenże, *Czynności umysłowe w społeczeństwach pierwotnych*, tłum. B. Szwarcman-Czarnota, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.

⁴² L.H. Morgan, *The League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois*, Sage, Rochester 1851. Przekład polski: Tenże, *Liga Ho-de'-no-sau-nee, czyli Irokezów*, tłum. B. Hlebowicz, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2011.

⁴³ C. Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Plon, Paris 1962. Przekład polski: Tenże, *Mysł nieoswojona...*

⁴⁴ Zob. m.in. A. Aveni, *Poza kryształową kulą. Magia, nauka i okultyzm od starożytności po New Age*, tłum. R. Bartoń, Zysk i S-ka, Poznań 2001.

Indeks osobowy

- Abramowicz Zofia 38, 404
Ad. B. 287, 334, 416
Adam Waclaw, książę cieszyński 199
Adamus-Matuszyńska Anna 261, 421
Agrippa Cornelius 70
Anquetil-Duperron Abraham Hyacinthe 75
App Urs 72, 75, 76, 82, 86, 397
Arndt Johann 46, 52
Arnold Edward 126
Arnold Gottfried 53
Ashcraft W. Michael 114, 131, 397
Asnyk Adam 252, 274, 331
Assézat Jules 58, 59, 407
Aveni Anthony 25, 120, 121, 397
Avicenna (właśc. Abu Ali Husain ebn Abdallah Ebn-e Sina) 66
Baader Franz von 61
Bailey Alice 129
Balowski Mieczysław 142, 424
Bardoniowa Zuz.[anna?] 247
Bardoń Andrzej 251
Bargiełowski Daniel 18, 185–187, 189, 190, 193, 194, 398, 417
Bartold Robert 25, 120
Bartosz P. 243, 246, 247, 299
Bartulec Adam 244, 313
Bartulec J. 247
Bartulec Paweł 221
Bauman Zygmunt 80, 425
Baumgartner Walter 29, 406
Bayle Pierre 58
Bąkowska Eligia 13, 48
Bednarczuk Leszek 78
Bednarek Stefan 35, 89, 398
Beinhauer (Beynhauer) Fabian 139
Benedict Ruth 25, 80, 295, 425

- Beneš Edvard 164, 167, 301
Bentham Jeremy 30, 31
Benzenhöfer Udo 52, 398
Berlin Isaiah 49, 50, 405
Besant Annie 66, 67, 101, 107, 113–116, 118, 125, 128–132, 182, 187, 188, 194, 226, 235, 258, 259, 293, 294, 302, 408
Bezděk Robert 201, 417
Bibro Tadeusz 189, 194
Bloch Marc 304, 425
Bławatska Helena Pietrowna 9, 40, 41, 44–46, 65–69, 74, 78, 85, 88, 101, 106, 107, 109–111, 113–132, 177, 184, 201, 205, 236, 249, 258, 268, 277, 294, 321, 408
Bogdan Henrik 398
Böhme Jakub 44–47, 49, 51–54, 60–63, 66, 99, 109, 190, 260, 321
Bojda Stefania 228, 420
Bokus Barbara 269
Bopp Franz 78
Borski J. 221, 247
Bouvet Joachim 73
Boy-Żeleński Tadeusz 232
Bravo Paweł 110, 426
Brey Mayer Reinhard 62, 398
Britten Emma Hardinge 124
Brodziński Kazimierz 79, 398
Broel-Plater Kazimiera 193, 225
Brozi Krzysztof Jarosław 33, 425, 426
Brucker Jacob 53, 54, 58
Bruno Giordano 132
Buchman Franklin 27, 28
Buczyńska Hanna 28, 427
Buddeus Johann Franciscus 53, 54
Bugaj Roman 70, 398
Bujak Jan 145, 148
Bursche Juliusz 232
Bychowicz Józef 78
Bydłoń Antoni 29, 427
Bystroń Jan Stanisław 143, 424, 425
Champollion Jean-François 75
Chardin Jean-Baptiste 88
Chartier Roger 300, 426
Chaunu Pierre 12, 48, 56, 57, 72–74, 426
Chlebowczyk Józef 133, 140, 143, 144, 147, 149, 152, 153, 173, 422, 424
Chobot Adolf 241, 313
Chobot Józef 20–23, 195, 198, 228–230, 232, 248, 282, 284, 285, 415, 417
Chobot Karol 229
Chobotowa Anna 221, 252, 263–265, 313
Chobotowa Maria 312
Cieniała Jerzy 157, 235
Cieszkowski August 274
Cimała Bogdan 234, 420
Cimr Václav 303
Cieniała Andrzej 142–149, 151, 154, 155, 199, 425

- Colberg Daniel 53
Colebrooke Henry Thomas 78, 89
Cosimo de' Medici 70
Cox Robert S. 120, 121, 398
Crosby Robert 114, 131
Cumont Franz 29, 30, 398
Czajkowski Michał 91–93, 398
Czarnowski August 283
Czarnowski Stefan 32, 426
Czyż Renata 19, 20, 156, 423
- Dambrowski Samuel** 146
Darnton Robert 59
D'Arvieux Laurent 88
Darwin Charles 115, 125, 261
Davis Andrew Jackson 120
Dąbrowska Alicja 82, 426
Dąbrowski Aleksander 102, 104, 107, 405
De Michelis Elizabeth 13
De Pasqually Martinès 47, 55, 62
De Zirkoff Boris 117
Delisle de Sales Jean-Baptiste-Claude 63
Demokryt 71
Descartes René 91, 426
Deszczyńska Martyna 49, 398
Diderot Denis 85, 86, 90, 91, 96, 98, 104, 110, 405, 406
Dmowski Roman 164
Doktór Tadeusz 10, 11, 18, 187, 189–193, 417
Domańska Jadwiga 265
Dondoukow-Korsakow Paweł 119
- Drzewiecki Józef 176, 177, 282, 329
Du Halde Jean Baptiste 88
Dusza Stanisław 221
Dutoit-Membrini Jean Philippe 61, 62
Dybowski Benedykt 185, 281
Dynowska Wanda 187–190, 194
Dynowski Henryk 232
Dziekanowska Małgorzata 186
- Eckartshausen Karl von** 61, 260
Ecker- und Eckhoffen Heinrich von 55
Eco Umberto 110, 426
Eddy Mary Baker 27, 28
Eglinton John 115
Einstein Albert 30
Elias Norbert 48, 80, 398
Elżbieta Lukrecja, księżna cie-szyńska i Wielkiego Głogowa 135
- Fabre Jean** 57, 58, 398
Fabry Jacques 61, 62, 398, 399
Faivre Antoine 12–14, 16, 18, 26, 39–49, 51–70, 85, 96, 97, 111, 293, 399, 408
Féderbe Louis-Laurent de 76
Felt George Henry 124
Ferriol Charles de 88
Fetzinger Henryk 139
Ficino Marsilio 70
Flis Mariola 33, 425

- Fludd Robert 59
- Franciszek Habdank (właśc. Ksawery Watraszewski) 265, 315, 316
- Franck Sebastian 46
- Frazer James George 30, 267, 426
- French B. 128, 408
- Fryś-Pietraszkowa Ewa 230, 418
- Fuller Jean Overton 117
- Gabet, zakonnik** 122
- Gajdziok Franciszek 221
- Gajdziokowa Karolina 312
- Galen (właśc. Claudius Galenus) 66
- Galland Antoine 74
- Gałecki Jerzy 79
- Gantenbein Urs Leo 52, 398
- Gawroński Rewita 232
- Geniusz Mieczysław Stefan 177–181, 183–186, 269, 290–292, 417
- Gentzke Friedrich 53, 54
- Gęsikowska Kamila 24, 120, 282, 399, 417, 420
- Godwin Joscelyn 12, 13, 70, 77, 78, 82, 84, 113, 117, 119, 126, 128, 399, 408
- Godyń Filip 400
- Godyń Mieczysław 400
- Golec Józef 229, 234, 420
- Gomes Michael 123, 126, 127, 408
- Gomółka Anna 26, 30, 31, 33, 100, 186, 199, 269, 270, 282, 283, 290, 291, 417, 418, 420, 421, 424, 425
- Goodrick-Clarke Nicholas 13, 43, 49–51, 55, 56, 115, 118, 121, 124–127, 408
- Gorzkowski Albert 29
- Goździak Elżbieta 13, 426
- Górnicz Mariusz 84, 407
- Grimm Jacob Ludwig Karl 83
- Grosseteste Robert 39
- Gruchała Janusz 135, 141, 143, 145, 148–150, 157, 158, 421
- Guénon René Jean Marie Joseph 64, 65
- Hadyna Jan** 22, 24, 229, 248, 249, 255
- Hahn Michael 61, 62, 118
- Hall Edward Twitchell 13, 426
- Hamann Johann Georg 51
- Hammer Olav 12, 13, 16, 17, 113, 116, 117, 122, 132, 216, 397, 403, 408, 409
- Hanegraaff Wouter Jacobus 14–16, 26, 41, 52, 114, 398, 399, 401–404, 408, 409
- Harris Marvin 14–16, 97, 426
- Hartman Jan 91, 426
- Hartmann Franz 201, 259, 318, 319, 322, 323
- Hass Ludwik 11, 18–21, 55, 56, 69, 176, 179, 181, 182, 184–187, 190–193, 417, 418
- Hausnerowa Stanisława 184
- Heczko Jan 240
- Heczko Jerzy 145

- Hegel Georg Wilhelm Friedrich 109
- Heindel Max 118
- Helvetius Johannes Fredericus 61
- Hempel Jan 256
- Henderson A.M. 17, 428
- Herder Johann Gottfried 78–80, 103, 287, 331, 400
- Heschel Abraham Joshua 29, 400
- Hess Karolina 19, 22, 23, 187, 418
- Hipokrates 66
- Hitler Adolf 168, 301
- Hlebowicz Bartosz 25, 427
- Hobsbawm Eric 400
- Hochheim Eckhart von 46
- Hoene-Wroński Józef Maria 104
- Hoesick Ferdynand 419
- Hoff Bogumił 232
- Hoffmann Henryk 35, 256, 267, 421
- Horain Julian Florian 120, 400
- Hübbe-Schleiden Wilhelm 101
- Huc Évariste Régis 122
- Hudáková Andrea 195–197, 418
- Hume Allan Octavian 126, 127
- Hung Ho-Fung 73, 400
- Huxley Thomas Henry 125
- Irwin Robert 72, 76, 81, 400
- J.D. 283, 420
- Jaaphar Ebn Thophail 85
- Jamblich 39, 70
- Jarmoszko Jacek 92, 400
- Jasińska-Kania Aleksandra 27, 427
- Jasiński Zenon 234, 420
- Jastrzębowski Janisław 279, 282, 330
- Jaucourt Louis Jean de 58
- Jaworski Eugeniusz 269, 292
- Jedlicka Wanda 304
- Johnson Paul 117
- Jones William 75, 77, 78, 81, 87, 89
- Joseph John E. 217, 400
- Joyce James 115
- Judge William Quan 10, 66, 113, 114, 117, 124, 125, 128
- Jung-Stilling Johan Heinrich 61, 62
- Kaczeński Alojz 221, 312, 313
- Kaczeński (Kaczyński) Józef 312, 313
- Kajfosz Andrzej 21–24, 34, 134, 173, 176, 201, 203, 204, 207–210, 212, 213, 221, 223, 226, 230, 232–241, 243–247, 249, 250, 253, 255, 259, 260, 268, 275, 280, 292–304, 318, 322–325, 332, 334–337
- Kajfosz Emilia 302
- Kajfosz Eva 233
- Kajfosz Jan, profesor Uniwersytetu Śląskiego 34
- Kajfosz Jan, wiceprezes PTT na Śląsku Cieszyńskim 212, 221, 223, 224, 247
- Kajfosz Johann (Jan) 233
- Kajzar Jan 221, 241, 244, 312

- Kamienska Anna (pseud. Alba) 181
- Kant Immanuel 50
- Kantor Józef 222
- Kardec Allan (właśc. Hippolyte Léon Denizard Rivail) 121, 199
- Karłowicz Jan Aleksander 25
- Kaul Hari Krishen 81, 426
- Kelter Ch. 274, 420
- Khunrath Heinrich 46, 52, 54, 66
- Kiedroń Karol 222
- Kiereś Małgorzata 230, 418
- King John Henry 267
- Kircher Athanasius 73
- Kirchner Raphael Eugen 283, 418
- Klemens Aleksandryjski 39
- Klucki Ludwik 145–148, 235
- Koehler Ludwig 29, 406
- Konopnicka Maria 232
- Kornacka Małgorzata 85, 407
- Kosowska Ewa 26, 33, 35, 80, 175, 199, 207, 269, 292, 418, 421, 424, 426
- Kotula Andrzej 145, 235
- Kotula B. 252
- Kowerska Zofia Antonina 24, 25, 428
- Kozanecki Tadeusz 94, 403
- Kozielski Piotr 283, 418
- Kozlovsky Ivan M. 186, 418
- Koźdoń Józef 166, 167
- Kramář Karel 164
- Krasiński Zygmunt 104, 110, 154, 258, 313, 327
- Kremer Józef 94, 95, 397, 400
- Krishnamurti Jiddu 67, 114, 128–131, 187, 190, 194, 222, 258, 259, 293, 294, 331, 332
- Kroeber Alfred 16
- Krop Jan 261, 263, 265, 276, 421
- Król Stefan 139, 140, 169, 422
- Krucina Józef 313
- Krzeczkowski Henryk 30, 426
- Krzemień-Ojak Krystyna 89, 400
- Kubisz Jan 150, 425
- Kuhlmann Quirinus 59
- Kula Witold 304, 425
- Kuper Adam 82–84, 426
- Kuryatto Czesław 232
- Kutzer Fritz 140, 172
- Kwiatek Jolanta 291, 401
- La Harpe Jean-François de 86
- Labischová Denisa 169, 422
- Lane Fox-Pitt St. George 109, 406
- Laozi 86
- Larisch Heinrich 137
- Larousse Pierre 98, 99, 406
- Laurant Jean-Pierre 65, 401
- Leadbeater Charles 114, 127–132, 249, 258, 259, 315, 325, 327–329, 408
- Lebrun François 300, 426
- Leibniz Gottfried Wilhelm 73
- Leijenhorst Cees 67, 408
- Letronne Jean-Antoine 29
- Lévi Eliphaz (właśc. Alphonse Louis Constant) 46, 65, 121

- Lévi-Strauss Claude 16, 17, 25, 426
Lévy-Bruhl Lucien 25, 427
Lewestam Fryderyk Henryk 99–101, 104, 267, 406
Lewin Kurt 231, 427
Libra C.Aq. (właśc. Roelf Takens) 260, 316–318
Lilla Mark 50, 401
Linde Samuel Bogumił 89–100, 406
Linton Ralph 27, 427
Liu Yu 74, 404
Londzin Józef 154, 160
Lotki Adolf 221
Lovejoy Arthur Oncken 14, 26, 44
Ludwik XIV, król Francji i Nawary (właśc. Louis Dieudonné de Bourbon) 47
Lukszyn Jerzy 84, 85, 407
Luter Martin 46
Lutosławski Wincenty 178, 179, 185, 186, 194, 236, 279, 282, 290–292, 401, 409
Ł
Łeńska-Bąk Katarzyna 168, 424
Łukasiewicz Małgorzata 225, 428
Łysek Jan 232
M
MacDonell A.A. 84, 401
Madaj Karol 29, 406
Maine Henry 84
Majewski Karen 254, 419
Malinowski Bronisław 25, 27–29, 32, 33, 176, 206, 218, 427
Malinowski Lucjan 154
Maria Żydówka 71
Markiewicz Barbara 44, 401
Markiewicz Kamil 48
Martinet L., księgarz i drukarz 91, 398
Marzęcki Józef 10, 18, 419
Massey Charles Carleton 124
Matuszewski Ignacy 266, 267, 421
McCalla Arthur 47, 51, 401
McPherson Aimee Elizabeth Semple 27, 28
Mead George Robert Stowe 128
Mead Margareth 25
Meyer Joseph 102
Meyrink Gustav 201
Michejda Franciszek 209, 224
Michejda Jan 160, 162
Miciński Tadeusz 182
Mickiewicz Adam 268–270, 321
Mieszko cieszyński, książę 134
Mikołaj z Kuzy 46
Milerski Karol 247, 299
Misiuna Dariusz 43, 401
Miszewski Stanisław 240
Mitrega J. 247
Mitrega Johann 233
Mochnacki Maurycy 79, 88–90, 100, 104, 110, 267, 401
Moes-Oskragiełło Konstanty 278, 279, 401
Morcinek Gustaw 155, 156, 422
Morgan Lewis Henry 25, 427

- Morys-Twarowski Michael 141, 153, 154, 422, 423
- Moszyński Kazimierz 285, 428
- Müller Fredrich Max 83, 84, 401
- Muszyński Jan 232
- Myška Milan 136–139, 423
- Nahirny Rafał 31, 428
- Nahon Michelle 55, 401
- Neff Mary Katherine 118, 409
- Newton Henry J. 124
- Nidecka Władysława 325, 327–329, 331
- Niemiera Stanisław 278, 401
- Nietzsche Friedrich 295
- Nizio Krystyna 177, 179–181, 419
- Nosaczew Paweł Georgijewicz (Носачев Павел Георгиевич) 217, 404
- Novalis (właśc. Georg Philipp Friedrich Freiherr von Hardenberg) 52, 61
- Nowak Krzysztof 23, 135, 141, 145, 148–150, 157, 158, 160, 162, 166, 168–170, 204, 301, 420, 422–424
- Nowodworski Michał 102
- Nowolecki Aleksander 120, 400
- Oboleńska** Diana 182, 418, 419
- O'Brien Henry 82
- Ochorowicz Julian (pseud. Julian Mohort) 22, 32, 231, 232, 258, 260–274, 276, 296, 297, 313, 314, 318, 319, 329, 421, 422
- Oetinger Friedrich Christoph 61, 62
- Olcott Henry Steel 9, 101, 107, 113–117, 123–129, 249, 260, 275, 409
- Oleownik Paweł 312
- Olkiewicz Joanna 59, 102, 109, 407
- Orgelbrand Samuel 86, 97, 99–101, 249, 403
- Orzeszkowa Eliza 182, 270
- Ostanes 71
- Ożana Józef 221, 250, 312
- Pacukiewicz** Marek 26, 425
- Palmer Edward Henry 87, 402
- Paluch Andrzej 33, 425
- Pancoast Seth 124
- Panic Idzi 134, 135, 422, 423
- Paracelsus (właśc. Theophrastus Bombast von Hohenheim) 41, 46, 52–54, 59, 66, 68, 70, 98
- Parsons Talcott 17, 428
- Pasek Zbigniew 19, 22, 35, 43, 156, 419, 423
- Paszek Paweł 24, 417
- Patańdźali 236
- Paulos Metamon 119
- Pawłowiczowa Maria 142, 423
- Pawłowna Fadeewa Elena 118
- Peron A.H. 217, 409
- Perzyński Włodzimierz 266
- Pieróg Stanisław 89, 402
- Pietraszewski Ignacy 92
- Pike Kenneth Lee 14, 15

- Pilch Agni (właśc. Pilch Agnieszka) 22, 24, 229, 255, 265
- Pilch Jan 22
- Pilch Paweł 221–223, 247, 299, 302
- Piłsudski Józef 190, 191
- Pindór Józef 198, 419
- Piórczyński Józef 44, 402
- Pisarek Walery 37, 407
- Platt Len 115, 409
- Plutarch 38
- Pococke Richard 88
- Podgórska Teresa 291, 402
- Podzórski Andrzej 21, 22, 34, 197–200, 203, 210, 212, 226, 228, 230–232, 237–239, 244, 249, 252, 253, 255, 258, 263–265, 268, 272, 278–281, 287, 290, 293, 313–318, 321, 323, 325, 332, 336, 338, 414, 415, 421
- Pordage John 59
- Porfiriusz 39
- Potulicka Helena 225
- Prengel Franciszek 275, 276, 328–331, 334, 335, 337
- Preuss Konrad Theodor 267
- Prinke Rafał 70, 71, 402
- Prochaska Tomasz 139
- Prokopiuk Jerzy 80, 295, 425
- Prothero Stephen 275, 409
- Prus Bolesław (właśc. Aleksander Głowacki) 232, 263, 266, 267
- Przewóska-Helja Maria Czesława 177–179, 183, 184, 419
- Quinn William 64, 402
- Radcliffe-Brown Alfred Reginald 25
- Ranger Terence 400
- Raszyk August 244, 312
- Raszyk Karol 241
- Reger Tadeusz 160
- Relidzyński Józef 249, 258
- Reychman Jan 73–75, 88, 402
- Reymont Władysław 263
- Rhone Christine 39, 44
- Rodziewiczówna Maria 182
- Roodant Albert 66, 402
- Rothstein Mikael 13, 113, 216, 397, 403, 408, 409
- Rousseau Jean-Jacques 287
- Roy Rammohun 126
- Rudbøg Tim 216, 409
- Rusnok Anna Maria 23, 142, 160, 204, 301, 420, 422–424
- Russell George 115
- Rygielska Małgorzata 35, 269
- Rzeczycka Monika 420
- Sacy Antoine Isaac Silvestre de 81, 403
- Said Edward Wadie 13, 71–73, 125, 428
- Saint-Martin Louis Claude de 98, 190, 321
- Salmonowicz Stanisław 48, 428
- Salzmann Frédéric-Rodolphe 61
- Samiec Maryna (Maria) 233

- Santucci James 39, 114, 119, 121–125, 131, 214, 402, 409
- Savigny Friedrich Karl von 83
- Schelling Friedrich Wilhelm Joseph von 61, 109
- Schiller Friedrich 63
- Schuré Eduard 259, 325, 327–329, 331
- Schwetschke Carl August 260, 403
- Sedgwick Mark 402
- Serejski Marian Henryk 48, 402
- Seth Pringle-Pattison Andrew 108, 109, 407
- Sezemský Karel 198
- Sękowski Marek 261, 421
- Sharafuddin Mohammed 110, 402
- Sieczkowski Tomasz 82, 426
- Siémons Jean-Louis 37–39, 44–46, 402
- Silesius Angelus 190
- Sinnett Alfred Percy 106, 126, 127, 258, 316
- Skarga Barbara 261, 262, 421
- Skřęć Rościsław 179, 419
- Skrzydłowski Jan 221, 227, 312
- Słowacki Juliusz 258, 268, 274
- Smith Joseph 27, 28
- Šnejdárěk Josef 168
- Sobieski Antoni 201, 207, 233, 234, 236–239, 248, 253, 259, 292
- Sollors Werner 419
- Sołowjow (Solovyoff) Władimir Siergiejewicz 67, 68, 409
- Sołowjow Wsiewłod Siergiejewicz 67
- Sotheran Charles 124
- Sperber Julius 59
- Spinoza Baruch 109
- Spiss Anna 230, 418
- Spyra Janusz 151, 152, 423
- Stabrowski Kazimierz 181, 184, 226, 232, 243, 248, 268, 290
- Stalmach Paweł 145, 148–150, 156
- Stamm Johann Jakob 29, 406
- Stasiak H. 28, 32, 427
- Staś Helena 254, 335, 336, 419
- Steiner Rudolf 67, 68, 114, 173, 183, 184, 194, 258, 259, 424
- Stephanos z Aleksandrii 71
- Studnicki Grzegorz 135, 143, 168, 422, 424
- Subhádra Bhikshu (Bhikschi Subhadra, właśc. Friedrich Albert Oswald Zimmermann) 260, 314, 403
- Suchanek Jan 221, 222
- Suchodolski Bohdan 93, 403
- Swami Abhedananda 259, 282, 332
- Swedenborg Emanuel 37, 54, 55, 61–63, 98–100, 109, 190
- Sydonia Katarzyna, księżna cieszyńska 199
- Szacki Jerzy 428
- Szawerna-Dyrzka Anna 199, 424
- Szelong Małgorzata 139, 140, 422
- Szersznik Leopold Jan, ksiądz 139, 147, 150

- Szmigielski Jan 105–108, 407
Szymańska Beata 44, 401
Szymeczek Józef 19, 23, 27, 34, 176, 177, 181, 182, 185, 187–189, 191, 193, 196, 201, 203, 204, 206, 222, 223, 225, 227, 233–236, 246, 251, 254, 293, 294, 299–303, 419, 420
- Śliż Małgorzata 139, 140, 422
Śniadecki Jędrzej 48
Świeży Ignacy 157
Święcka Teresa 28, 427
- Tarnawska Romualda 279
Tarnawski Apolinary 178, 184, 279
Tauler Johannes 46
Tavernier Jean-Baptiste 88
Tazbir Janusz 268, 428
Telle Joachim 46, 403
Termińska Kamilla 29, 35
Thévenot Melchisédech 88
Tingley Katherine 114, 128, 131
Tobola Stefan 312
Tocqueville Alexis de 50, 428
Tokarzewski-Karaszewicz Michał 189
Tönnies Ferdinand 27, 225, 428
Tott François de 88
Tourneux Maurice 58, 59, 407
Towiański Andrzej 104, 268, 274, 326
Trentowski Bronisław Ferdynand 93, 94, 403
Trine Ralph Waldo 260, 324
Trombik Zuzanna 302
Trzcińska Izabela 18, 19, 29, 176, 177, 181, 182, 185–189, 191, 193, 194, 201, 225, 254, 420
Turoń Józef 302
Turoń Paweł 222
Tylor Edward Burnett 14, 24, 28, 30, 32, 87, 88, 262, 407, 428
- Var Jean-François 62, 403
Versluis Arthur 52, 61, 403
Vico Giambattista 51
Virey Julien-Joseph 86, 87, 403
- Walderowicz Władysław 176
Wallace Alfred Russel 115
Wantuła Jan 232, 256, 264, 281, 421, 425
Warchałowski Jerzy 232
Warcholik Stanisław 154, 155, 424
Wasilewska Dagmara 296, 420
Weber Max 17, 428
Weeks Andrew 44, 46, 403
Weigel Valentin 46, 52, 54, 98, 109
Weightówna Stefania 184
Weinsberg Adam 110, 426
Wessinger Catherine 129, 130, 216, 403
Whorf Benjamin Lee 30, 217, 409
Widacki Stanisław 250
Wiedenmann Johann Baptist 283, 420
Wiener Philip P. 50, 405
Wilkins Charles 75, 78

- Willermoz Jean-Baptiste 55
Williams-Hogan Jane 55, 83, 403
Winkelman A.P. 283, 420
Wiślicki Adam 101
Witkowska Alina 79, 404
Witkowska Helena 282, 284, 319,
324, 330
Władysław opolski, książę 134
Wnętrzak Grzegorz 140, 141, 424
Wokler Robert 50, 404
Wolfram Heather 262, 421
Wolter (właśc. François-Marie
Arouet) 50, 75, 76
Womela Stanisław 283, 420
Wójcicka Marta 186
Wyrwas-Wiśniewska Monika 13,
71, 428

Yates Frances 26, 49, 70, 132, 404
Yeats William Butler 115

Zabłudowski Tadeusz 48
Zaczkowska Anna 64, 92, 404
Zahradnik Stanisław 142, 149,
228, 233, 234, 254, 255, 420,
424
Zajączkowski Ananiasz 218, 404
Zajączkowski Andrzej 17, 110, 266,
267, 421
Zamenhof Ludwik (pseud. Dokto-
ro Esperanto) 274–276, 336, 421
Zamoyski Władysław 180
Zářický Aleš 172, 424
Zawadzki Kazimierz 184
Zdziechowiecki Marian 282, 326
Ziemiński J. 185, 397
Zosimos 71
Zwierzyński Leszek 24, 417
Zych Jolanta 19, 404

Żyrkiewiczowa Janina 184

Kamila Gęsikowska

“Higher Spiritual Culture”

The program and activity of the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia

Summary

The following monograph is devoted to the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia, which was active in the years 1919–1951. Its headquarters were located in Nydek, which meant that the society was based in Czechoslovakia for most of its existence. The society itself has been mentioned in several works concerning the religious life of the Cieszyn Silesia, and its history after World War II has also been documented. However, there exist no prior comprehensive studies which describe the establishment of the organization, its structure, activities, or its place in the local and broader socio-cultural context.

It is not without reason that the author focused on the years 1919–1931. During this period, the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia published the periodical *Liberation* (1919–1920), later transformed into *Theosophy* (1920–1931). The journal constitutes an extremely valuable source for research into the history of this society, as it contains meeting reports, detailed financial accounts, and other information regarding the society’s activities. Data obtained in this way has been supplemented with materials collected during archival searches in such institutions as: Książnica Cieszyńska; the State Archives in Katowice, Cieszyn Branch; the Andrzej Podzorski Beskidzka Museum in Wisła; the Silesian Library; the Scientific Information Centre and Academic Library

of the Silesian University and University of Economics; the Jagiellonian Library in Kraków; the Ossoliński National Institute in Wrocław, Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Karviná (in the Czech Republic) and Katholieke Universiteit Leuven Bibliotheken (in Belgium).

In order to examine, describe, analyze and interpret the archival material found, the author used the method of institutional-functional analysis proposed by Bronisław Malinowski in his book *A Scientific Theory of Culture* (first Polish edition, 1958; original edition: *A Scientific Theory of Culture*, 1944). This concept, which entered discourse only after Malinowski's death, constitutes a summary of the methods developed over many years of field practice. It is, however, equally suitable for the processing of archival materials, and since its main object of study is a cultural institution conceived as the result of human interaction, it may also allow to answer the questions regarding the reasons for the establishment of the society, as well as what its functions were in relation to the slogans it proclaimed. The difference noticed by Malinowski between the main goal of an institution (a statute) and the final effect, i.e. its function appears obvious; nonetheless, it makes one regard with certain suspicion the goals declared in official documents and at the concepts presented in publications. For the author of the present monograph, it was important not only to notice that difference, but also to conclude that the way of presenting the goals included in the statute itself is important, since it showcases not only what the society deems important, but also the way the society chooses to realize their plans. Moreover, the author referred to Ralph Linton's concept of the cultural ideal and actual patterns. Actual patterns reflect people's real behaviors and their reactions to typical situations. In turn, a small fraction of actual patterns is connected to their corresponding ideal patterns. However, actual patterns which refer to everyday behavior do not have their counterpart in ideal patterns. Ideal patterns, on the other hand, often refer to exceptional behaviors, relationships with other people, and personal models. Hence, the author makes an attempt to determine how the lofty slogans expressed, for example, in the statutes of the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia are translated into everyday

practice. In this way, Linton's proposal is regarded as complementary to Malinowski's conception, since both clearly separate the layer of model recommendations from their implementation.

The monograph consists of four chapters, an introduction, a conclusion, and appendices. The introduction provides an overview of the research methods and describes the state of the research. The history of the Theosophical Society is examined primarily from the perspective of religious studies, and reference is therefore made to the concepts of such authors as Antoine Faivre, Joscelyn Godwin, Wouter J. Hanegraaff and Olav Hammer, who wrote about the Theosophical Society in the context of Western esotericism. In dealing with the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia, however, the author came to the conclusion that the religious studies approach was insufficient. Very often in the presentation of such groups as theosophical societies, Masonic movements, etc., the so-called (and extremely imprecisely understood) "spirituality" is taken into account, while other phenomena, including the everyday life of the members of such formations, which could reveal significant tensions between the proclaimed ideas and everyday practices, are hardly examined. Hence, the author puts forward her own research proposal, derived from cultural studies.

The first chapter deals with the history of the phenomenon of theosophy and the history of the use of the term. Religious studies deal primarily with the history of ideas, the history of a phenomenon reconstructed on the basis of an analysis of the texts of thinkers considered to be theosophists (although not all of them defined themselves in this way). Using the available literature, the author ventured to conduct her own research concerning the history of theosophy, in order to demonstrate a different approach than the one adopted by the studies devoted to the so-called Western esotericism. In general, it can be defined as a certain body of ideas in the history of Europe, which consists of the philosophical heritage of the Greco-Roman thought, with Jewish, Christian and Islamic religious influences, the Hermetic philosophy, Gnosticism, astrology, alchemy, magic, Neoplatonism and Kabbalah.

The research has made it possible to outline the history of the organization founded by Helena Blavatsky in 1875, i.e. the Theosophical Society, and after 1895 the Theosophical Society (Adyar). The members of the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia wanted their association to be recognized as an official section (which is indicated, among other things, by the program declared by the organization, but also, for example, by the seal it used). The two above issues are what the second chapter is devoted to. The third chapter deals with the history of the Cieszyn Silesia. With regard to the political history, the author is interested in the question of territorial affiliation (since the 19th century) and especially in the change of borders (since World War I). To that end, the author deals more extensively with the Polish-Czech conflict, as well as the newly established after World War I Polish Republic and Czechoslovak Republic. Due to the Polish character of the society, the author consulted materials on the history of Polish national movements and the history of education, as well as economic and demographic data. The society was first registered with the permission of the Polish authorities in Cieszyn. When the headquarters in Nydek and the so-called auxiliary circles found themselves on the Czechoslovakian side in 1920, the association had to be registered a second time, this time on the territory of Czechoslovakia (this was done by the authorities in Český Těšín).

The last chapter attempts to reconstruct the structure, activities and ideological program of the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia. Looking at the subject matter in two different contexts, the author has analyzed the basic assumptions and goals of the society as contained in the statutes in relation to the program of the Theosophical Society (Adyar) and in relation to the activities undertaken by the members of the Polish Theosophical Society. The first level of analysis has indicated some significant shifts in the statutes of the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia in relation to the mission of the Theosophical Society. The Theosophical Society placed the fraternity of mankind in the first place (the Polish Theosophical Society in the Cieszyn Silesia placed it only in the fourth place); the theosophists in Cieszyn, on the other hand, placed "raising the level of education" as their main goal

(this aim does not exist in the statutes of the Theosophical Society). Finally, the author has referred to the concept of “higher spiritual culture,” which was the core of the Society’s programmatic activities. The individual goals did not so much reflect a hierarchy of values, but rather an order of implementation – education was the way to realize the idea of “higher spiritual culture,” which was to contribute to the development of the idea of brotherhood. The statute, in which education constituted the first point and the fraternity of mankind the last point, was implemented through a specific ideological program (based, among others, on selected publications by Julian Ochorowicz) and specific forms of work (e.g. meetings, lectures, foundation of a library).

Additional research on the Polish Theosophical Society in Cieszyn Silesia is still required. However, it is possible to indicate the particular functions that the association performed. Although it was finally dissolved in 1951, it left behind a network of connections and contacts that survived even after its dissolution. It should be noted, therefore, that the group which created the society, originating from specific communities (including neighbors, professionals, but also relatives), also created a new type of community based on ideological ties. The society strived to realize its program and goals included in the statute as fully as possible – it can be said that many of them were achieved by organizing lectures, courses (e.g. Esperanto language) and meetings. Finally, it is worth noting that the members of the society created, in effect, their own theosophical project – drawing on the ideological program of the Theosophical Society (Adyar), but shaped by and responding to the needs of the local community. It was an attempt to seek common ground for a community divided by nationality, political views and religion, an attempt at “bonding.”

Kamila Gęsikowska

„Vyšší duchovní kultura”

Program a působnost Polského teozofického spolku
a Těšínském Slezsku

Shrnutí

Tato knížka je věnována Polskému teozofickému spolku na Těšínském Slezsku¹, který na zdejších území působil v období 1919–1951. Jeho sídlo se nacházelo v Nýdku. Během svojí uskutečňované činnosti zmíněný spolek se nacházel na území bývalé Československé republiky. Zmínky o něm najdeme v nepočetně vyskytujících se pracích věnovaných náboženskému životu Těšínského Slezska. Ztvárněny také byly jeho dějiny po druhé světové válce. Neobjevily se však žádné písemné práce, které by popisovaly vznik této organizace, její strukturu, působnost, ani jaké zaujímal místo např. v místním, tedy oblastně-regionálním a také širším společensko-kulturním kontextu.

Autorka se ne bez důvodu soustředila na konkrétně určeném, tedy časově vymezeném období: 1919–1931. Polský teozofický spolek v tomto období vydával časopis „Wyzwolenie”² (1919–1920), později byl přejmenován na „Teozofii” (1920–1931). Jedná se o neobyčejně cenný pramen pro zkoumání dějin a historie tohoto teozofického spolku, protože se tam nacházejí vytištěné zajímavé zprávy z různorodých setkání, dále jsou tam uvedena podrobná finanční vyúčtování a jiné údaje, týkající

¹ Tzv. Těšínsko.

² Doslova český překlad zmíněného časopisu by mohl znít „Osvobození“ nebo „Vysvobození“.

se uskutečňovaných činností. Nashromážděné tímto způsobem údaje byly doplněny dodatečně jinými materiály, získané během archivních rešerží a jiných druhů hledání nebo pátrání přímo v archivech, mimo jiné v následujících institucích: Těšínská knihovna, Státní archiv v Katowicích, oddělení v Těšíně, Beskydské muzeum Andrzeje Podzorského ve Visle, Slezská knihovna, Informační vědecké středisko a Vysokoškolská knihovna Slezské univerzity a také knihovna Ekonomické univerzity, dále knihovna Jagellonské univerzity v Krakově, Národní knihovna Ossolinských ve Vratislavi, Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Karviná (v České republice) a také Katolická knihovna univerzity v Lovani (Leuven v Belgii).

Aby se dalo prozkoumat, popsat, analyzovat a interpretovat nalezené archiválie a jiné písemnosti, mající dokumentární hodnotu, autorka využila metodu institučně funkčního rozboru, navrženou Bronislavem Malinowským v *Naukowej teorii kultury*³ (první polské vydání 1958 rok; originální vydání *Scientific Theory of Culture*, 1944 rok). Tato koncepce, oznámená po smrti badatele určuje svým způsobem druhy hodnot a shrnutí metod, které byly vypracovány díky mnoholeté praxi v terénu. Je zároveň také vhodná pro zpracování archivních materiálů. Protože hlavní částí jejího zkoumání je kulturní instituce, chápána jako důsledek spolupráce lidí, může to rozhodně ulehčit odpověď na položenou otázku, proč spolek vznikl a jaké byly jeho funkce ve srovnání např. s prohlášenými jeho hesly. Povšimnuté Malinowským rozdíl mezi hlavním cílem instituce (statutem / statutárními stanovami) a finálním důsledkem, tedy funkcí, zdá se být samozřejmostí, ale však s určitou podezíravostí nařizuje dívat se na cíle (účely) deklarované v oficiálních dokumentech a koncepcích, jak jsou právě prezentované v publikacích. V úvahách Gęsikowské zásadním principem stalo se to, že si ne jenom všimla těchto rozdílů a poukázala na ně, ale také to, že dovede konstatovat, jak důležitý je samotný způsob uvádění cílů (dopadů) obsažených v statutu (stanovách). Poukazuje totiž ona ne jenom na to, o čem se všeobecně soudí, že je důležité, ale také občas ukazuje cestu realizačních záměrů, jaké přijal

³ Doslova český překlad zmíněné knihy by mohl znít „Vědecká teorie kultury“.

spolek. Badatelka se také povolala na koncepci Ralpha Lintona týkající se ideálních a skutečných kulturních vzorů. Skutečné vzory odrážejí faktické (reálné) chování lidí a jejich reakce ohledně typických situací. Ne příliš velký výňatek skutečných vzorů spojuje se s odpovídajícími pro ně tzv. vzory ideálními. Skutečné vzory týkající se dennodenního chování ve většině případů nemají podobu obsaženou v ideálních vzorech. Však ideální vzory často se týkají výjimečného chování, styků s jinými lidmi, a také osobních vzorů. Uskutečnila se předběžná verifikace, jakým způsobem vznešená hesla uváděná mimo jiné v statutu Polského teozofického spolku na Těšínském Slezsku se překládají na životní praxi. Tímto způsobem se rozhodlo, že návrh Lintona je komplementární vůči zhotovené koncepci Malinowského, protože v obou případech výrazně byla oddělena vrstva příkladných doporučení od jejich realizačního uskutečňování.

Knížka se skládá ze čtyř kapitol, úvodu, závěru a příloh. Úvod je zaměřen na oblast vědeckých metod a zároveň zahrnuje popis stavu průzkumu a zkoumání. Dějiny Theosophical Society jsou zkoumány především z náboženského hlediska. Povoláváno se tedy na koncepcie následujících autorů: Antoine Faivre, Joscelyn Godwin, Wouter J. Hanegraaff nebo Olav Hammer, kteří psali o Theosophical Society v kontextu západního ezoterizmu. Zabývající se Polským teozofickým spolkem na Těšínském Slezsku, Gęsikowska postupně došla k závěru, že náboženské pojetí není vystačující. Velice často v prezentování takových skupin, jako jsou např. teozofické spolky, svobodné zednářství atd., bere se především v potaz to, co současně – výjimečně neprecizně – nazýváme „duchovostí“ (spiritualitou), ale ve velice malé míře jsou však zkoumány jiné jevy, včetně např. dennodenního života členů takových útvarů, kteří by mohli odhalit charakteristické napětí mezi ohlašovanými idejemi a dennodenní praxí. Proto autorka předkládá vlastní zkoumací návrh, pocházející z průzkumů kulturních studií.

První kapitola se týká dějin jevu teozofie a také popisuje, jak byl používán termín *teozofie*. Náboženské práce se zabývají především historií idejí, historií rekonstrukčních jevů na základě rozborů textů myslitelů, uznávaných za teozofy (byť ne všichni z nich se tak určovali). Podepírajíc se dostupnou literaturou, autorka musela uskutečnit vlastní prů-

zkum, který se propojoval s historií teozofie, aby mohla právě ukázat jiné uchycení než to, které se přijímá v rámci průzkumů věnovaných tzv. západnímu ezoterizmu. Nejobecněji se ho dá zdefinovat jako určitý ideový trup v dějinách Evropy, na který se skládá filozofické dědictví řecko-římské myšlenky, s židovskými, křesťanskými a islámskými náboženskými vlivy, hermetickou filozofií, gnosticizmem, astrologií, alchemií, mágií, neoplatonizmem a věštbou.

Provedené průzkumy umožnily ztvárnit dějiny zmíněné organizace, založenou Helenou Blawatskou v roce 1875, viz. Theosophical Society, a po 1895 roku Theosophical Society (Adyar). Členové Polského teozofického spolku na Těšínském Slezsku chtěli, aby jejich spolek byl uznán za oficiální sekci (dosvědčuje tomu mimo jiné vyhlášený program zmíněnou organizací, ale také např. razítka, jaké spolek používal). Těto problematice je věnována druhá kapitola. Třetí kapitola se soustřeďuje na dějinách Těšínského Slezska. Co se týče politické historie, autorku zajímala otázka územní příslušnosti (od 19. století), obzvlášť změny hranic (od první světové války). Badatelka zaujala se ve větší míře polsko-českým konfliktem, nově vzniklým po první světové válce mezi Polskem a Československem. Kvůli polské povaze spolku sáhla až k matariálům týkajících se tematiky dějin polských národních hnutí, ale také dějin z oblasti edukace, vzdělávání a osvěty. Využívala také údaje, které se týkaly hospodářství a demografie. Poprvé spolek byl zaregistrován se souhlasem polských státních orgánů v Těšíně. Když hlavní sídlo v Nýdku společně s tzv. vedlejšími detašovanými odděleními ocitlo se v 1920 roce na československé straně, zmíněný spolek musel být registrován podruhé, tentokrát na území Československa (provedly to státní orgány v Českém Těšíně).

V poslední kapitole se pokouší autorka zachytit obraz rekonstrukční struktury, činnosti, působnosti a také ideový program Polského teozofického spolku na Těšínském Slezsku. Badatelka přeanalyzovala ve dvou kontextech základní předpoklady a cíle spolku, obsažené v statutu vzhledem k programu Theosophical Society (Adyar) a také v poměru vůči činnosti, jakou uskutečňovali členové Polského teozofického spolku. První úroveň analýzy určila některé významné posuny v statutu Polského teozofického spolku na Těšínském Slezsku ve srovnání s misí Theosophical

Society. TS na prvním místě vidělo bratrství lidství (Polský teozofický spolek na Těšínském Slezsku teprve tento bod měl na čtvrtém místě); ale těšíňští teozofové na čele svých úkolů umístili „pozvednutí úrovně osvěty“ (tento bod, týkající se předmětné otázky se nenachází v statutu Theosophical Society). Gęsikowska konečně se povolala na koncepci „vyšší duchovní kultury“, určující jádro programových činností spolku. Jednotlivé cíle ne jenom odrážely hierarchii hodnot, ale spíše realizační pořádek – edukace byla cestou uskutečňování idejí „vyšší duchovní kultury“, která se měla stát podnětem rozvoje ideje bratrství. Statut, ve kterém edukace určovala první bod, a bratrství lidskosti zase poslední bod, byl realizován konkrétním ideovým plánem (založeném mimo jiné na vybraných publikacích Juliana Ochorowicza) a také na určitých pracovních formách (např. setkání, přednášky, vznik knihoven).

Prováděné průzkumy a jiné druhy uskutečňovaného zkoumání týkající se Polského teozofického spolku na Těšínském Slezsku vyžadují neustálé doplňování. Můžeme však určit jednotlivé funkce, jaké spolek plnil. I když byl popisovaný spolek v roce 1951 definitivně zrušen, ponechal po sobě síť spojitostí a kontaktů, které přežily dokonce i po jeho likvidaci. Je tedy nutné si povšimnout, že skupina tvořící spolek, pocházející z určitých společností (mimo jiné můžeme vyjmenovat sousedské, odborné, příbuzenské), utvořila také nový druh společenství, opíracím se na ideovém svazku. Spolek směřoval k nejplnější realizaci svého programu a určených předem cílů, jaké byly obsaženy ve stanovách zmíněné organizace. Dá se tedy říci, že hodně z těchto vyjmenovaných bodů se podařilo dosáhnout, a to právě kvůli organizování přednášek, kurzů (např. jazyka esperanto) a různorodých druhů setkání. Konečně je nutné také zdůraznit, že členové spolku vytvořili svůj vlastní teozofický projekt – čerpající z ideového programu Theosophical Society (Adyar), který byl však přizpůsoben pro místní lokální potřeby občanů a vyhovoval jim. Byl to pokus vyhledávání společné půdy pro rozdělené společenství, kvůli národnostním otázkám, politickým názorům a vyznání. Tento pokus byl v zkrácené formě „vázáním“ nebo „propojováním“ těchto vyjmenovaných jevů.

Redaktor: Agnieszka Plutecka
Projekt okładki: Tomasz Kipka
Projekt układu typograficznego: Tomasz Kiełkowski
Redaktor techniczny: Małgorzata Pleśniar
Korektor: Lidia Szumigala
Łamanie: Edward Wilk
Redaktor inicjujący: Paulina Janota

Nota copyrightowa obowiązująca do 30.09.2022
Copyright © 2021 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzysiamy otwartej nauce. Od 1.10.2022 publikacja dostępna na licencji
Creative Commons. Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach
4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

Wersja elektroniczna monografii zostanie opublikowana w formule wolnego
dostępu w Repozytorium Uniwersytetu Śląskiego www.rebus.us.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-3807-6564>
Gęsikowska, Kamila
„Wyższa kultura duchowa” : program
i działalność Polskiego Towarzystwa
Teozoficznego na Śląsku Cieszyńskim
(1919-1931) / Kamila Gęsikowska - Katowice :
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021. -
(Historia i Teoria Kultury ; 2)

<https://doi.org/10.31261/PN.3982>

ISBN 978-83-226-3994-8
(wersja drukowana)

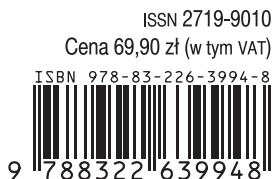
ISBN 978-83-226-3995-5
(wersja elektroniczna)

ISSN 2719-9010

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Druk i oprawa:
Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7-9
71-063 Szczecin

Wydanie I. Ark. druk. 28,25. Ark. wyd. 26,5. Publikację wydrukowano na papierze Munken
Print White 90g vol. 1.5. PN 3982. Cena 69,90 zł (w tym VAT).

Więcej o książki

